

SOĞD VE TOHAR DİLLERİ HAKKINDAKİ MESELELERE DAİR*

K Вопросу об Языках Согдийском и Тохарском

Vasiliy Vladimiroviç BARTHOLD

(Çev. Başak KUZAKÇI**)

Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28: 199-207, DOI: 10.34189/gtd.28.013

Bu makalenin amacı başlıkta bahsedilen konuya çözüm sunmak değildir. Buradaki amaç benim çalışmamın da temeli olan ve ilmî materyallerde henüz ve çok az kullanılmaya başlanan ve belki bu özelliğiyle de bundan önceki metinlerinde neredeyse hiçbir yazarın değinmediği lengüistik çalışmalara dikkat çekmektir. Lakin bunlar ağırlıklı olarak lengüistik çalışmalar olmalarına rağmen dilbilimcilerden ziyade tarihçiler için daha fazla anlam ifade ederler.

Bilindiği gibi, Orta Asya'daki arkeolojik araştırmalar sırasında dini edebiyat eserlerinin belge ve parçalarının bulunduğu edebi dillerden biri Soğdca olarak adlandırılmıştı, çünkü fonetik özellikleri ve özellikle takvim terimleri¹, ayların isimleri, XI. yüzyıl yazarlarından Biruni'nin Soğdluların dili hakkında söyledikleriyle benzerlik teşkil ediyordu². Bu dilin ve çeşitli lehçelerinin coğrafi ve tarihsel süreçteki sınırları konusu hala çözülmemiş durumdadır. Daha ziyade Soğdca üzerine çalışan merhum dil bilimci R. Gauthiot'un, nihai fikirlerini 1913'te derlenen ve ölümünden yıllar sonra, 1923'te³ yayınlanan "Soğd Dilbilgisi Denemesi"nde ortaya konmuştur. Daha önce, 1910'da, Andreas⁴ ("Soğd" teriminin de sahibi olan)⁵ Soğd dilinin genel bir

---

* V.V. Barthold'un bu çalışmayı yazdığı zamanlarda, Soğd ve Toharistan'dan (antik Baktriya) değil, sadece Doğu Türkmenistan'dan gelen yazılı eserler bilinmekteydi. Onları Soğd ve Tohar olarak tanımlamak bir yere kadar şarta bağlıydı. Orta Asya'daki Soğd yazıtlarının ve belgelerinin buluntuları ve 7-8. yüzyıllara ait Soğd sikkeleri üzerindeki yazıtların deşifre edilmesi, Doğu Türkistan anıtlar grubunun Soğd dili ile bilimsel ilişkisini doğruladı. "Tohar" yazısının anıtlarının tespiti hala bilimsel tartışmaların konusu olmaya devam ediyor. Çeşitli araştırmacılar Toharas'a Doğu Türkistan'ın bir grup ortaçağ yazılı anıtlarını atfetmektedir, çağımızın ilk yüzyıllarına Toharistan'dan (antik Baktriya) hangi yazıtların uygun olduğu ait artık bilmiyor; hatta bu yazıtların araştırmacısı A. Marik, Doğu Türkistan'ın "sözde-Tohar" metinlerinin aksine bu dilleri "gerçek Toharca" adlandırmayı bile önerdi. V.V. Barthold'un makalesinde ele aldığı konularla ilgili literatür artık çok geniştir. Bunun bir incelemesi ve bu konularla ilgili mevcut bilgi durumunun kapsamı için bkz.: Henning, *Mitteliranisch*; Oranskiy, *Vvedeniye*, s. 145-222 (kaynakça; s. 409-421 ve 481). I. M. Oranskiy'nin kitabının kaynakçasında listelenmeyen son eserler için bkz. <Toxarskiy yazıtı>; Staviskiy, *Xionitskaya qemma* (sr. Henning, *A. Bactrian seal-inscription*); Henning, *The Bactrian inscription*; Benveniste, *Inscriptions*. – B.C.

** Öğr., Gör., Yeditepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE. basak.kuzakci@yeditepe.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8730-1898

¹ F.W.K. Müller, *Die <persischen> Kalendersdrücke*.

² Biruni, *Asar al-bakiya*, yayın evi. Zakhay, özellikle sayfa 46 ve sonrası.

³ Gauthiot, *Essai*.

⁴ Andreas, *Zwei soghdische Exkurse*.

⁵ Rozenberg, *O sogdiyax*, s. 82.

tanımını yapma girişiminde bulundu. Andreas'ın (1910) ve Gauthiot'nun (1913) düşüncelerinin karşılaştırılması, araştırmacıların görüşlerinin ve ellerinde bulunan materyal miktarının üç yılda ne kadar değiştiğini açıkça göstermektedir. Andreas, terminolojisine bakılırsa Orta Soğd ve Yeni Soğd lehçelerini biliyordu ve sadece ikincisi belirli bir bölgeye karşılık gelmektedir (Yukarı Zerefşan havzasındaki Yagnob Nehri vadisine). Orta Soğd lehçelerinden birine yalnızca Hristiyan metinlerinde, diğerine ise Mani dilinde tesadüf edilmekte; ana fonetik özelliğine göre δ ve l lehçeleri olarak tanımlanmaktadır. Soğd ülkesinin literatürde bilinen iki ismi aynı kaynaklarla ilişkilendirilmektedir, $Su\gamma\delta$ ve Sülik, ikincisi şu şekilde tanımlanmaktadır: “*die jüngere einheimische (asıl deşari) Form des alten Stammes Landesnamens, die der chinesische Pilger Hüan-cuang (Hiouen-thsang) im Jahre 630 auf seiner Reise im Lande selbst gehört und durch Su-li wiedergegeben hat; sie stammt aus dem mittelsoghdischen l-Dialekt, der wohl der herrschende gewesen ist*”. Lehçelerin birbirleriyle ilişkisi net değildir. Mani lehçesinde <durchwegs altere Sprachformen> şeklinde görmekteyiz, ancak aynı zamanda Mani Sülik, az önce gördüğümüz gibi ülkenin <jüngere einheimische Form> adıdır ve genel itibarıyla δ 'den l 'ye geçiş tahmin edilmektedir. Yeni Soğd dilinin tek temsilcisi olan Yagnob lehçesi (o zamanlar iki Yagnob lehçesi henüz ayırt edilmemişti)⁶, iki Orta Soğd lehçesinden hiçbirisiyle doğrudan bağlantılı olmayıp Hristiyanlığa daha yakındır; Doğu İranlı olup Soğdca olmayan l lehçeleri, yalnızca Afganistan'da yaşamaya devam etti. Andreas, din dışında iki Orta Soğd lehçesinin varlığının bazı kronolojik veya coğrafi durumlarla ilişkili olup olmadığını konuşmaya değinmedi.

Gauthiot, yine 1910'da ortaya çıkan eserlerinde, Andreas'ta olmayan kaynakları iki kategoriye ayırdı: 1) Dunhuang'daki (Tun-huang)⁷ Çin Seddi'nin kulelerinden birinde bulunan M.S. I. yüzyıla ait ticaret belgelerini keşfeden Dr. Stein (daha sonra Sir M.A. Stein), bu dili “Erken Soğdça”⁸ olarak adlandırdı. 2) Aynı dildeki Budist metinleri; ağırlıklı olarak Dunhuang'da bulunan bu el yazmaları, Gauthiot'nun görüşüne göre, VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar olan döneme aittir. Budist metinlerini Maniheizt ve Hristiyan metinlerle karşılaştıran Gauthiot, ilk çalışmalarında <sogdien bouddhique>⁹ ifadesini kullandı; 1913'te bu terimi reddetti ve onu başka bir terimle değiştirmeyi önerdi: <sogdien national>¹⁰. Gauthiot'ya göre Soğdlu-Budistler, altı yüzyıllık bir boşluğa rağmen, Mani dini ve Hristiyanlık'tan ayrılan ulusal geleneklerini dillerinde ve alfabelerinde korudular. Gauthiot, dilbilgisi kitabında “sogdien” terimini pek bir

⁶ Bu konu hakkında Gauthiot, Comptes, s. 675. <Yagnobi dili için Klimçitskiy'nin yeni çalışmalarına bakınız, Yagnobiyanlar; Andreev - Peshtereva, Yagnob metinleri; Benveniste, Lexique. Bu dilin incelenmesi için bkz. Sokolova-Grunberg, History, s. 129-131-B.S.>.

⁷ V.B. Henning'in belirttiği gibi, “Erken Soğd” belgeleri I. yüzyıldan, IV. yüzyılın başlarına kadar kalmamaktadır; bkz: Henning, The date. – B.S.

⁸ Tekrar Stein, A Third Journey, s.25 (aynı baskı), dilin Fars ve Soğdlu karakterleri üzerine, Ruins, vol. II, s.186; hakkında ibid., s.113 sq.

⁹ Örn., Une version sogdienne, r. 166, ayrıca makalenin başlığına bakın “Memoires de la Societe linguistique de Paris”, t XVII, s. 137-161: “A propos des dix premiers noms de nombre en sogdien bouddhique”.

¹⁰ Gauthiot, Essai, s.26: “écriture qu'il est beaucoup plus juste d'appeler nationale que bouddhique”. Ayrıca Comptes, s. 677 “Le sogdien d'écriture sogdienne souvent appelle a tort bouddhique”.

ayrıntıya girmeden I. yüzyıl belgelerinin de Budist eserlerinin de dili için kullanmakta, <sogdien manicheen> ve <sogdien syriaque> tanımları ile karşılaştırmaktadır.

Gauthiot, dilbilgisi çalışmasının önsözünde, erken dönem Soğd alfabesinin bizim tarafımızdan sadece bu kısmının bilindiğini kesin olarak iddia eder <letters decouvertes par Sir M. A. Stein dans une tour du limes chinois>. Bu arada, tarihlendirmesi M.S 1. yüzyılın başlarındaki Çin belgeleri ile birlikte bulunmalarına dayandırılan bu eserlerin dışında Stein, Çinliler tarafından Loulan olarak bilinen eski prenslik sınırları içinde yer alan Lop Nur'daki başka bir bölgede erken dönem Soğd belgelerini buldu¹¹ (Pello¹², ilk hecenin "Lop" adının bir transkripsiyonu olduğunu düşünmekte, ikincisini ise açıklamamaktadır). Stein'e göre Loulan, M.S 4. yüzyılın başında terk edilmişti¹³. Bu nedenle, orada bulunan belgeler M.S. I. yüzyıl belgeleri ile Budist edebî eserlerinin arasında bir ara konumdadır; onların yardımı ile daha net bir şekilde yazının evriminin ve belki Soğdluların dilinin izini sürmek mümkün olabilirdi.

Gauthiot'un çalışmasında, Andreas'ın makalesinin aksine, sadece dilbilimi değil, aynı zamanda Soğd meselesinin tarihsel tarafı da ele alınmaktadır. Gauthiot'ya göre, Soğdlular, eski zamanlardan beri merkezi Semerkand şehri olan yok olmuş bir halk olarak adlandırıldı. Çin kaynakları Soğdluların kapsamlı bir koloni faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu kaynaklardan en önemlisi, Dunhuang'da bulunan ve Pello¹⁴ tarafından okunan, VII. yüzyılda kurulan Lop-Nor'daki Soğd yerleşimi hakkında ve 100 yıl sonra dahi bir miktar sağlamlığını koruyan bir el yazmasıdır. Xuan Zang'a göre, ülke <des Sou-li, c'est a dire des Sogdiens> sarılmış bölge <a partir de la riviere du Sou-ye au Nord du Turkestan et du Ling-Chan, en Chine, jusqu'au territoire de Kas, au sud de Samarcande> (Sou-ye Nehri'nin Çin'de olmadığı bilinmektedir, ancak Yedisu Bölgesi'nde Çu Nehri vardır). Sou-li formu Soğd dilinin lehçelere bölündüğünü göstermektedir <au huitième siècle> ("au septième" söylemek gerekir. Çünkü Xuan Zang'ın yolculuğu 630 yılına tarihlenmektedir.). İki Soğd lehçesinden, kuzeyde ve batıda δ lehçesi, güney ve doğuda / lehçesi yaygındır; her lehçenin yayılma sahası tam olarak belli değildir¹⁵. F.V.K. Müller'in 1909'da kanıtlandığı gibi IX. yüzyıl Uygur Hanı'nın mezar taşı üzerindeki yazılar, Soğdlulardan ve özellikle Manihest misyonerlerinin Çin'deki faaliyetlerinden bahsetmektedir: <a cote de la langue du chef turc figuraient donc deux langues civilisees, le chinois et le sogdien>. Manilere ait olan IX. yüzyıl Soğdca yazılar hakkında, <representait, somme toute, la tradition la plus vieille et la plus constante du sogdien> olduğundan söz edilmektedir (önsözün başka yerlerinde gördüğümüz gibi yazar, ulusal geleneklerin korunmasını bir Budiste atfetmektedir). Arap istilası esnasında, Soğdluların bir kısmı İslam'dan kaçarak doğuya yöneldiler.

¹¹ Stein, Ruins, vol. I, s. 394; idem, A third journey, s. 25 (aynı baskı).

¹² Le < Cha tcheou tou (tou) fou t'ou king>, s. 119.

¹³ Stein, Ruins, vol. I, s. 39.

¹⁴ Le "Cha tcheou tou (tou) fou t'ou king".

¹⁵ "Makalede, Compte, s. 671 Soğd dili hakkında şu şekilde bahs ediliyor < langue repandue au moyen age de Samarkand jusqu'en Chine>

Daha sonra Moğollar “çok büyük katliam” (ont trop massacre) yaptılar ve onların ilk darbelerine dayanmak zorunda kalan Soğdlular ise çok zayıftılar; Soğdlular, Yagnob vadisindeki sefil haldeki bakiyeleri dışında tüm hat boyunca yok oldular. Gelenekleri büyük Hint sözlüklerinde varlığını devam ettiren Fars sözlüğü, Afganistan’ın üç eski diliyle -Herat, Zavul ve Saka ya da Sistan- birlikte Soğd dilini yok olan Pers, yani İran dili arasında sayılmaktadır.

Gauthiot’un İslamiyet döneminde Soğdluların yaşamı hakkındaki bilgilerinin aşırı kıtlığı, kısmen Müslüman coğrafya biliminin klasik temsilcilerinin, X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının Soğdlular ve onların dilleri hakkında neredeyse hiçbir şey söylememesiyle açıklanmaktadır. Sonraki yazarlar tarafından en çok kullanılan Belhi ve İstahri’nin çalışmalarında “Soğd” adı sadece günümüz Ziyaeddin yakınlarındaki Dabusiya’dan başlayarak Buhara’nın doğusuna kadar olan bölgeye verilir; buna bazılarının Soğd’ya ilave ettiği Buhara, Keş (Şehr-i-Sebz) ve Nese’i (Karşı) de eklenmektedir.¹⁶ Dolayısıyla İstahri’nin kendisi, başka bir bölümde¹⁷ Buhara’da kullanılan dilin Soğd dili olduğunu da söylemesine karşın Buhara’yı Soğd’a dâhil etmemektedir. Biruni, Mâverâünnehir’de yaşayan Zerdüşterli Harezmliler ve Soğdlar¹⁸ olarak ayırmamaktadır, bundan dolayı Soğd’un, Yunanların bir zamanlar Soğdya dedikleri bölgenin tamamını veya neredeyse tamamını anladığı sonucuna varılabilir; ancak Soğdlu zerdüşterlerin takvimi ve bayramları ile ilgili bölümde şu veya bu bayramın kutlandığı yerler arasında sadece Buhara köylerinden bahsedilmektedir¹⁹. 10. yüzyılın sonunda Makdisi²⁰ diyordu ki, “Soğdluların kendi dilleri vardır; Buhara Rustakların (yani kırsal kesimlerin) dilleri ona benzemektedir; onlar çok çeşitlidir; orada birbirlerini anlıyorlar; içlerinde onlardan çok bahseden meşhur İmam Muhammed ibn Fadlan’ı gördüm”. Dolayısıyla, X. yüzyılın sonunda sadece Buhara bölgesinde, halk kitlelerinin dili olarak Soğd dilinin birkaç lehçesi vardı; eğitilmiş bir kişi bu dilleri biliyorsa, nadir görülen bir durum olarak o kişi taltif edilirdi²¹. Zerefsan²²’ın üst kısımları Soğdya değil, başka bir bölgeye, Osrushan veya Sutrushan’a dâhil edilmektedir, yani şu anda Soğd dilinin konuşulduğu tek alan o zamanlar Soğdya’nın bir parçası değildi.

Soğdluların kolonileşme faaliyetleri hakkındaki bilgiler, ancak Müslüman literatüründe yer almıştır. Zaten daha 1897’de Almanca yayınladığım bir makalemde²³ Tumanskiy el yazmasından, yani X. yüzyılın ikinci yarısı ile tarihlendirilen anonim bir

¹⁶ İstahri, 316.

¹⁷ Aynı yerde, 314.

¹⁸ Biruni, *Asar al-bakuya*, Yayın Evi, Zaxau, 45, 22.

¹⁹ Aynı yerde, 233-235.

²⁰ Makdisi, 335 altında ve devamı.

²¹ Karşılaştırma. Daha fazla Soğdca kelime, Buhara’nın “Farsça” lehçesinin sözcükleri olarak gösterildi, Nerşakhi’den (yayın evi Şefera) ve bu kelimeleri F.A. Rosenberg’in (Sogdica) bir makalesinde açıklama girişimi.

²² Karşılaştırma. Benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II. S. 168; <mevcut yayın evi., cilt I. s. 143>

²³ Barthold, *Die historische Bedeutung*, S.4 Anm. I.

Fars coğrafyacısının eserinden bir alıntıya yer vermiştim. Bu eserde Dokuz Oğuz Ülkesi'nde, yani Soğd el yazmalarının bulunduğu Turfan ve Gu Cheng yakınlarında, Soğdlulara ait beş begtegin köyünden bahsedilmektedir. A. F. Lekok'a göre Turfan'ın doğusundaki Bulaik köyünde Soğdça dâhil olmak üzere çeşitli dillerde yalnızca Hristiyan parçaları bulundu²⁴. Bildiğim kadarıyla batıdan Orta Asya'ya yayılan dinlerden sadece birinin arkeolojik açıdan üstünlüğünün bulunduğu tek yer burasıdır. Fars bir yazara göre, Soğd yerleşimlerinde Hristiyanlar, Zerdüştler ve "Sabyalılar" yaşıyordu. Demek ki, Soğdluların kolonileşme faaliyetlerine Zerdüştler de katıldı, ancak şimdiye kadar hiçbir keşif gezisinde tek bir Zerdüşt parçası bulunamadı. "Sabya" derken hem Budistler hem de Maniheistler anlaşılabilir, çünkü Semerkand hakkındaki hikâyede²⁵ Maniheistler صابيان مانويان olarak anılır.

Aynı Almanca makalede²⁶, 1248'de Büyük Moğol Hanı Güyük'ün Karakorum'dan batıya yolculuğu sırasında öldüğü Beşbalık'tan -metnin tamamı değerlendirildiğinde Beşbalık'ın kuzeyine- yedi günlük mesafedeki Semerkand şehri ile ilgil Cüveynî'nin ve onun sözlerini nakleden müelliflerin verdiği bilgilerden alıntı yaptım; bu bilgi Batı Moğolistan'da bir Soğd yerleşiminin varlığına işaret etmektedir. Soğdların Yedisu Bölgesi'ndeki faaliyetleri hakkında X. yüzyıl Persli coğrafya bilimcinin sözleri de bu şehre Kastek'in kuzeyine doğru gidilerek ulaşıldığını ve görünüşe göre buranın Soğd dilinde böyle adlandırıldığını ortaya koymaktadır. Benim 1898'de yazmış olduğum "Yedisu Bölgesi'nin Tarihi Makalesi"nde de bu bilgiler aynı bu şekilde geçmektedir²⁷.

1915'te İstanbul'da eseri keşfedilip yayınlanan Kaşgarlı Mahmud, Gauthiot'nun 1913'te bilgi sahibi olmadığı Yedisu Bölgesi Soğdlarından daha detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bu müellifin sözlerinden, Balasagun'un aynı zamanda konumu henüz kesin olarak belirlenmemiş bir Soğd yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır, ancak Kaşgarlı Mahmud'un bu konuda verdiği yeni bilgiler kesinlikle benim şehrin Çu Nehri vadisinde aranması gerektiği yönündeki daha önceki görüşümün lehine söylemlerdir²⁸, Kaşgarlı Mahmud, Büyük İskender'le aynı çağı paylaşmış olan ve kale ile aynı adı taşıyan Türk kralı tarafından yaptırılan, o dönemde henüz var olmayan Balasagun yakınlarındaki Şu kalesinden bahseder²⁹. Kalenin aynı adı taşıyan nehrin üzerinde bulunduğu ve o dönemdeki yerel lehçede şimdi Kırgız Türkçesi'ndeki³⁰ gibi,

²⁴ F. W. Müller, *Uigurica*, I. S. 4, Grigory Grum-Grshimailo, Batı Çin gezisinin açıklaması, kalıntılar hakkında bilgi. Cilt I, s. 274 ve devamı.

²⁵ Tumanskiy, *Yeni keşfedilen Pers coğrafyacısı*, s.123.

²⁶ Barthold, *Die historische Bedeutung*, S.4, Anm. 2. Karşılaştırma., şimdi yayın evi. GMS, XVI, 215 aşağıdaki (metin, Cüveynî <yayın evi. Kazwini>); GMS, XVIII, 250 (Yazı, Raşid ad-din <yayın evi. Bloş>); Vassaf, *Bombay yayın evi*. 576.

²⁷ Barthold, *Yedisu Bölgesi'nin Tarihi Üzerine Bir Yazı*, s. 89; aynı baskı, s.6 <mevcut yayın evi, Cilt. II, bölüm I, s. 36>.

²⁸ Barthold, *Orta Asya Gezi Hakkında Rapor*, s. 32-40.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, III, 305 ve devamı.

³⁰ Aus Sibirien'deki Radlov her yerde yazıyor (örn. Bd I, S.10) "Schu".

ç sesinin yerini ş sesi aldığı düşünmek gerekir. Başka bir yerde³¹ Mahmud Kaşgarlı, Koçkar-Başı ve Balasagun arasındaki geçidin Zanbi olarak adlandırıldığını söylemektedir; Yerel efsanelerde büyük önem taşıyan Şamsi Geçidi'nden, Koçkar ile Çu arasındaki yolu kastettiğine ihtimal vermek gerekir³². Xuan Zang'ın Suli adıyla birleştirdiği bölgenin kuzey kesimini işgal eden Soğdlu yerleşimciler, Kaşgarlı Mahmud tarafından Sogdak olarak adlandırılır; bu "Balasagun"a yerleşen halk, Buhara ile Semerkand arasındaki Soğd bölgesindedirler, sadece onlar Türklerin kıyafetlerini ve âdetlerini benimsemişlerdir"³³. Ayrıca Taraz sakinleri, yani Evliya-Ata ve "beyaz şehir"³⁴ sakinleri, yani İsficab (Sayram) gibi başka yerlerin sakinlerinde görüldüğü üzere O zamanki Balasagun sakinleri, yani 11. yüzyılın ikinci yarısı, Soğdca ve Türkçe konuşuyordu³⁵.

Gauthiot, Türklerin "Uygur" olarak bilinen alfabesi için Soğdlulara borçlu olduklarını kanıtladı. Görünüşe göre, daha geç bir dönemin yazarı olan Fahreddin Mübarekşah Merverrûzî 13. yüzyılın başlarında bu konudan bahsetmekle birlikte Kaşgarlı Mahmud bunu bilmiyordu³⁶.

Uygur alfabesinin Soğd alfabesiyle yakınlığı konusunda Gauthiot'nun ispatları dışında Xuan Zang da Suli ülkesinde insanların daha sonra aynen Uygurlar ile Moğolların yaptığı gibi metinleri yukarıdan aşağıya doğru okuduklarını (ve yazdıklarını)³⁷ belirtmektedir. Soğdluların Sami kökenli alfabenin yayılmasındaki hizmetleri, onlara Fenikelilerle birlikte tarihte bir yer edinme hakkı verir. Yakın zamana kadar Sart olarak anılan Orta Asya'nın modern yerlilerinin yaşamının en iyi uzmanlarından biri olan merhum V.P. Nalivkin³⁸, ticarete yatkınlıklarının da ticaretle uğraşan çok sayıda tüccarın mevcudiyetinin de o zamanlar (Rus seferlerine kadar) Sartları, Orta Asya'nın Fenikelileri hâline getirmede olduğunu, bunun da onların fazla aktif olmayışından ve çekingenliklerinden kaynaklandığını dile getirmiştir. Nalivkin, yaşam koşulları değiştikçe hareketsizliğin ve korkunun hızla ortadan kalkmaya başladığını kabul etmektedir³⁹; elbette, daha önce Orta Asya ve Çin'den geçen kervan yolunun dünya ticaretinin en önemli yollarından biri olduğu zamanlarda bu hareketsizlik ve korku yoktu. O dönemde Orta Asya yerlilerinin ticarî değeri, Fenikelilerin antik dönemdeki ticarî değerlerinden neredeyse hiç aşağı değildi⁴⁰.

³¹ Kaşgarlı Mahmud, III, 325.

³² Barthold, Orta Asya gezi raporu, s. 40.

³³ Kaşgarlı Mahmud, I, 391 ve devamı.

³⁴ Aynı yerde, I, 30.

³⁵ Aynı yerde, III, 132.

³⁶ Ross, *The Genealogus*, s.405 den sonra.

³⁷ Barthold, *Türkistan'da Hristiyanlık Hakkında*, s.3; "yukarıya bakın, s. 268"

³⁸ Yerliler, s. 28.

³⁹ Aynı yerde, s.97 ve devamı.

⁴⁰ Soğd kolonizasyonu için şimdi bkz. Klyashorniy, "Eski Türk Yazıtları" (tam kaynakça ile). – B. S.

Soğd ulusunun ve dilinin kaderi, görünüşe göre Pers ve İslamiyet dönemi Türkistan tarihinde görülen ortak olaylarla ilişkilidir. Birincisi, İran lehçelerinin yerini yavaş yavaş İran'ın edebi dili almakta; ikincisi, İran unsurunun Türkçe ile çatışmasında Türk dili kazanmaktadır⁴¹. Soğdlar anavatanlarında Fars dilini benimsediler ve Tacikleri meydana getirdiler; Yedisu Bölgesi'nde, muhtemelen başka yerlerde de kabul görmediler. Kaşgarlı Mahmud'un sözleri, Balasagun ve diğer şehirlerde yaşayanların Soğdca ve Türkçe konuştuğunu, XI. yüzyılın ikinci yarısında Yedisu Bölgesi Soğdlarının, ulusal özelliklerini kaybetmenin son safhasını yaşadıklarını göstermektedir: hâlâ Soğdca konuşan insanlar olmakla birlikte bölge artık sadece Soğdca konuşan insanlardan ibaret değildi. Moğollar artık Soğdlularla değil, sadece "Sartaklar" ve "Sartaullar" yani Sartlar olarak adlandırılan Taciklerle iş yapmaktaydı⁴²; bir zamanlar Hintli Budistler⁴³ tarafından Türklere taşınan Sart kelimesi, Kaşgarlı Mahmud'da sadece "tüccar"⁴⁴ anlamındayken, 15. yüzyılda ise Türklere ve Moğollara gelen tüccar halkın adı oldug u. Tacikler veya Sartlar artık yazılarını ve alfabelerini yaymıyor ve Arap alfabesini yalnızca Müslüman olan halklar kabul ediyordu, fakat kolonileşme faaliyetlerinin genişliği bakımından, İslamiyet öncesi Soğdlardan geri kalmıyorlardı ve 1253 yılında İli'nin kuzeyindeki bölgede seyyah Rubruk, İran'a çok uzak olmasına rağmen Farsça konuşan Sarazenlerin yaşadığı bir şehir görmüştü⁴⁵.

Bu nedenle, Soğd halkı dillerini Moğol istilasından çok önce kaybetmişti; halefleri Taciklerin yaşadığı şehirler, daha sonra Moğol İmparatorluğu'nun çöküşü ile ortaya çıkan karışıklıklardan mahvolmuş olsa da, Moğol istilasını ve dolayısıyla katliamı başarıyla atlattılar⁴⁶.

Xuan Zang yönetimi altındaki Suli Ülkesi'nin güneydoğu sınırı, "Demir Kapılar"; yani Buzgala Geçidi ve dağlarla Kaşkaderya Havzası'nın oluşmasıyla sona ermektedir. Kandiya olarak bilinen aynı "Demir Kapılar", Semerkand tarihinde İslamiyet öncesi Semerkand Prensiği'nin güney sınırı olarak belirtilmektedir; Sirderya Nehri kuzey sınırı olarak telakki edilmekteydi⁴⁷. Suli topraklarında artık Budizm yoktu; Xuan Zang, diğer ülkelerin tasvirlerinde olduğu gibi, manastır ve keşişlerin sayısı hakkında hiçbir şey söylememektedir. Semerkand'daki iki manastır yeniden kuruldu, elbette, kısa bir zaman için⁴⁸. Son bilgiler, Budizm'in reddinin bundan kısa bir süre önce gerçekleştiğini göstermektedir; ama elbette, İslam'ın hâkim olduğu

⁴¹ Bunun hakkında İvanov, "Tabaqat of Ansari", s. 10.

⁴² Bu konu hakkında benim Tacikler makalem, s.103, aynı yayın evi, cilt. II. Bölüm, I. S. 461.

⁴³ Kuan-si-im Pusar, 37.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, I, 286 ve aşağısı. <Bkz., daha aşağı s.527>

⁴⁵ Metin (Rubruk, yayın evi Mişelya-Rayta, 281) : <in qua erant Saraceni loquentes Persicum, longissimw tamen erant a Perside>. Karşılaştırma. İlk Maleina, 105.

⁴⁶ Karşılaştırma. Semireçye'nin Tarihi Üzerine Denememde, aynı baskı, s. 63; < aynı yayın evi, cilt. II. Bölüm, I. S. 74.>.

⁴⁷ Metin "Nesefi" benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm, I. S. 50 üstü; Vyatkina, 253.

⁴⁸ Barthold, "Türkistan'da Hristiyanlık Hakkında", s. 5; <yukarıya bakın, S. 270>.

dönemde yeniden tesisi kesinlikle söz konusu olamazdı. X. yüzyılda Semerkand ve çevresinde Müslümanların dışında sadece Zerdüşterler, Maniler ve Hristiyanlardan da bahsedilmektedir⁴⁹. Bu nedenle, Gauthiot'un o döneme ait olduğunu sandığı Soğd dilindeki Budist edebî eserleri ve Soğdların yurdunda Budizm artık yoktu; ancak bir süre Soğd yerleşimlerinde varlığını sürdürdü.

* * * * *

Suli ülkesinin güney sınırını geçerek Tuholo ülkesine, yani Toharistan'a gelen Xuan Zang, tekrar Budizm, manastır ve keşişlere rastladı. Burada soldan sağa yazıldığı için muhtemelen Hint kökenli 25 harflik başka bir mektup vardı. Xuan Zang'a göre edebiyat, özellikle de tarihsel edebiyat, Tuholo'nun ülkesinde yavaş yavaş gelişti ve onun döneminde Suli ülkesinden daha önemliydi⁵⁰. Bununla birlikte, Müslüman müellifler Soğdların yazısı ve dili hakkında Toharistan'ın dili ve yazısına nispeten çok şey söylemektedir. Bunun tek istisnası, XII. yüzyıl müellifi Sem'anî'nin⁵¹ Vaşgird ya da Vaşgird şehri hakkında yazdıklarıdır. Burası, bir zamanlar Khuttal bölgesinin başkenti olup Buhara'nın da günümüz Feyzabadı'nın yerinde bulunuyor⁵². Sem'anî, "İslamiyet'in ilk döneminde orada bulunan, bilinen, kitaplarda yazılı olan harflerden" bahsetmektedir. Son cümle, her ne kadar Sem'anî'nin keşfi olmayıp çağdaşlarının çok iyi bildiği bir husus olsa da onun konuyla ilgili yazdıkları İslam literatüründe yalnız kalmaktadır.

Xuan Zang'ın eserinde "Tuholo" adı başka bir bölge -o zamanlar çöl olan Hotan'ın doğusundaki bölge- için de kullanılmaktadır⁵³. Stein⁵⁴, kendi görüşüne göre Tuholo Xuan Zang'ın Budist edebî eserini Endere harabelerinde buldu. Bu anıtların dili şu anda bilimde dil II adı altında bilinmektedir; dil I, Kuça şehrinde diğer Budistler tarafından kullanılan bir başka eski edebî dildir. Xuan Zang'a⁵⁵ göre, Kuça'da bazı değişikliklerle Hint alfabeleri kullanıldı; ıssız olması nedeniyle, Tuholo'nun ülkesinde yazı hakkında hiçbir şey söylenmemektedir. Türkçe Budist edebî eserlerinde Toharca Budist edebî dillerden biri olarak bahsedilmektedir; Xuan Zang, Tuholo ülkesini dil II eserlerinin bulunduğu yere yerleştirmesine rağmen, Alman ve Fransız bilim adamları şimdi çoğunlukla bu adı dil I'e atfetmekte ve dil II'yi Saka olarak adlandırmaktadır; Stahl-Holstein⁵⁶'ın görüşünün temeli, dil II'nin "Toharca" ismini daha fazla

⁴⁹ Karşılaştırma. Benim *Türkistan* adlı eserim, bölüm II, s. 88 ve 96; <mevcut yayın, cilt I, s. 136 ve 145>; Barthold, *Türkistan'da Hristiyanlık Hakkında*, s. 13; <yukarıya bakın, s. 279>; Tumanskiy, *Yeni Keşfedilen İran Coğrafyası*, s. 123.

⁵⁰ Xuan Zang, çev. Jülana, I, 24.

⁵¹ Barthold, *Türkistan*, bölüm I, S. 68; Sem'anî, yayın evi, Marqoliusa, I. 5765.

⁵² Barthold, *Türkistan*, bölüm II, S.72; <aynı yayın evi, Cilt I, S. 121>.

⁵³ Xuan Zang, çev. Jülana, II, 247.

⁵⁴ Ancient Khotan, vol. I. s. 435.

⁵⁵ Xuan Zang, çev. Jülana. I. 4.

⁵⁶ Tocharisch ve diğer makaleler. Karşıt görüş, örneğin, y Jarl Charpentier, Die Stellung.

hakettiğidir⁵⁷. Stein'in kanıtladığı gibi, 8. yüzyılda Xuan Zang döneminde Hotan'ın doğusunda var olmayan kültür yeniden ortaya çıktı⁵⁸.

Toharca meselesi Soğdca meselesinden daha karmaşıktır. Toharlar doğudan gelen yabancıları ve Hotan'ın doğusundaki bölgeyi Amuderya'nın üst kolu boyunca uzanan bölgeden daha önce işgal ettiler; öte yandan, Amuderya Toharları daha önce Budizm ve Hint yazılarından etkilenmişti; Budizm'i kabul ettikten sonra Doğu Türkistan'da kalan soydaşlarını eğitmeye başlamış olmaları oldukça olasıdır. Xuan Zang, ne yazık ki, Toharistan alfabesinin Kuça'da kullanılan alfabeye benzeyip benzemediğini söylememektedir; Xuan Zang ve Sem'ani tarafından bahsedilen Toharistan yazısının kalıntıları da bulunamadı; son olarak, yaşayan lehçeler arasında, Soğdcanın torunları olan Yagnob lehçeleri gibi, Tohar dilinin torunları olarak kabul edilebilecek hiçbir şey yoktur veya en azından hala belirtilmemiştir. Modern Tacikistan'daki daha fazla arkeolojik ve dilbilimsel araştırmanın bu tür materyallerin keşfedilmesine yol açması oldukça olasıdır ve o zaman Doğu Türkistan'ın edebî dillerinden biri olarak Tohar dili meselesi kesinlikle bilimsel bir temele oturtulabilir⁵⁹.

⁵⁷ Tohar dili meselesinin mevcut durumu hakkında bkz. "Tohar dili" ve yukarıda belirtilen diğer işler, yakl. bu 4 makaleye. – B. S.

⁵⁸ Stein, *Ancient Khotan*, vol. I. s. 435. Sç., 546; idem, *Ruins*, vol. I, s. 312. Karşılaştırma, Stahl-Holstein, Xuan Zang, s. 20.

⁵⁹ Afganistan ve Tacikistan'daki mücevherlerle ilgili madeni paralara ek olarak, yazıtlar, keşifler artık "Toharistan yazısının" eserleri olarak kabul edilebilir (I no'lu notta belirtilen eserlere bakınız). 1962-1963'te aynı nitelikteki yazıtlar II-III. yüzyıllarda bir Budist manastırının kazıları sırasında da keşfedildi, Straom Termez'de. – B. S.